

HANDELEN ONDER DRUK

Tijd en tijdsdruk in Vlaanderen

Maarten Moens

1. INLEIDING

Hoewel de beschikbare vrije tijd, over de levensloop alsmear toeneemt (Gershuny 1992; Godbey & Robinson 1997; Robinson & Godbey 1997; Bittman 1998; Letho 1998), lijken de leden van onze samenleving steeds meer bezorgd om hun beschikbare tijd. In Vlaanderen ontbreekt het aan het nodige cijfermateriaal, maar internationaal onderzoek wijst op een toename van tijdsdruk onder alle lagen van de bevolking (Robinson & Godbey 1996; Zuzanek & Smale 1997). In ons land groeperen steeds meer maatschappelijke actoren zich rond de thema's van tijdsordening, een betere afstemming van arbeid, gezin en vrijetijd, stress en levenskwaliteit. Overheid en middenveld investeren toenemende aandacht en middelen in maatregelen voor tijdscrediet, tijdsparen en andere vormen van loopbaanonderbreking. Commerciële actoren haken hun wagonnetje aan, met cursussen *time management* en consultancy. Actoren op de vrijetijdsmarkt promoten hun producten in het licht van de *post materialistische* tijdsgevoeligheid.

Tijdsdruk, tijdsschaarste en stress vormen tevens in toenemende mate het onderwerp van (populair) wetenschappelijke publicaties. Een niet onbelangrijk gedeelte van die studies gaat op zoek naar de historisch-culturele wortels van de huidige temporele situatie (Schor 1991; Elchardus 1996; Goudsblom 1997; Gleick 1999; Geldof 2001; Achterhuis 2003). Zo verwijst Elchardus (1996) naar de gewijzigde rol van de vrouw in de huidige samenleving, in vergelijking met het naoorlogse kostwinners gezinsmodel. De Amsterdamse cultuursocioloog Goudsblom (1997) verwijst eerder naar onze huidige sterk gestandaardiseerde en gerationaliseerde tijdsconceptie als oorzaak van de problemen die we vandaag ervaren. Anderen verwijzen dan weer naar de wijze waarop individualisering vreet aan collectieve ritmes en meer temporele onzekerheid met zich meebrengt (Geldof 2001; Breedveld & van den Broek 2002). De Ameri-

kaanse econome Schor (1991) meent de oorzaak van tijdsschaarste op een meer objectieve wijze historisch te kunnen duiden, met de vaststelling dat de werktijden in de Verenigde Staten de laatste jaren opnieuw toenemen, na meer dan een eeuw van daling. Andere studies zijn meer empirisch van aard en richten zich op het onderzoeken van tijdsdruk bij bepaalde socio-demografische groepen, zoals vrouwen, drukke leeftijdsgroepen, tweeverdieners, hogeschoolden... (Hochschild 1997; Bittman 1998; Bittman & Wajcman 1999; Takala 2002).

In de publicaties omtrent de problematiek van tijdsdruk wordt veelal gebruik gemaakt van twee afbakeningen van het fenomeen. De eerste afbakening ziet tijdsdruk als de tijd besteed aan verplichte activiteiten, dit wil zeggen de tijd besteed aan arbeid, huishoudelijk werk en/of kinderopvang (Linder 1971; Hochschild 1989; Schor 1991; Sullivan & Gershuny 2001). Omdat men in een dergelijke zienswijze de tijd concipieert als een objectief, als het ware natuurkundig gegeven, noemen we deze afbakening objectieve tijdsdruk. De tweede afbakening ziet tijdsdruk als een welbepaalde subjectieve beleving van de tijd. Deze afbakening vertrekt van de idee dat de omgang met de tijd niet noodzakelijk voor iedereen dezelfde is, maar afhankelijk van culturele en structurele omstandigheden en de beleving daarvan (Marks 1977; van der Poel 1988; Elchardus & Glorieux 1991; Glorieux 1995; Loy 2001). In deze visie houdt tijdsdruk niet voor iedereen op dezelfde manier verband met de tijdsbesteding. Er kan zelfs sprake zijn van een discours-wars van een band met enig gedrag. Het druk hebben is in onze cultuur ook een statement, dat niet noodzakelijk verband hoeft te houden met de tijdsbesteding (Robinson & Godbey 1996; Letho 1998).

Hoe objectieve afbakeningen van tijdsdruk zich verhouden tot het gevoel van tijdsdruk, maakt zelden het onderwerp uit van wetenschappelijke studies over tijdsdruk. Deze publicatie gaat dieper in op deze thematiek. In sectie 2 beschrijven we de oorsprong en de theoretische achtergronden van objectieve en subjectieve afbakeningen van tijdsdruk, om zo te komen tot de onderzoeksvraag: hoe verhouden objectieve indicaties van drukte zich tot de beleving van drukte? Daartoe geven we in sectie 4 een operationele definiëring van het te verklaren onderzoeksonderwerp: het subjectief gevoel van tijdsdruk. Sectie 5.1 gaat in op de objectieve indicaties van drukte en geeft een overzicht van de tijdsbestedingen die we in onze samenleving conceptualiseren als handelingsmatige aspecten van drukte. Dit gedeelte wordt afgesloten met de operationalisering van deze tijdsbestedingen. Sectie 7 documenteert op empirische wijze de relaties tussen deze tijdsbestedingen en het gevoel van tijdsdruk. Bovendien gaan we na hoe de handelingsmatige patronen van drukte een verklaring vormen voor de gevoelens van tijdsdruk van sociale groepen. Daartoe overlopen we in sectie 5.2 de literatuur met het oog op het identificeren van sociale groepen die te kampen hebben met een hoge mate van tijdsdruk. Sectie 8 documenteert empirisch hoe de tijdsdruk van mannen en vrouwen, tweeverdieners, mensen in de drukke leeftijd en hogeschoolden tot stand komt via hun tijdsbesteding. De data-analyses in deze bijdrage gebeuren aan de hand van de gegevens van het Vlaamse tijdsbudgetonderzoek TOR'99 (Glorieux e.a. 2000). Toelichtingen over de data en de gehanteerde methoden worden gerapporteerd in sectie 3, de operationalisering van de veranderlijken wordt gerapporteerd in sectie 6.

---

2. OBJECTIEVE EN SUBJECTIEVE TIJSDRUK

2.1. Objectieve tijdsdruk

In de meest gangbare conceptie van de tijd, is tijdsdruk inherent aan de natuur van de tijd zelf. In deze opvatting is tijd een schaars en vaststaand gegeven, dat voor iedereen hetzelfde is. Gegeven dat tijd een schaars goed is, is tijdsdruk de druk die uitgaat van de tijd zelf, door de opeenstapeling van tijdsbestedingen. Als dusdanig is de tijd besteed aan de ene activiteit dwingend schaars voor de andere activiteiten.

Een dergelijke voorstelling van de tijd is zeker niet natuurlijk, maar wel typisch westers en ontstaan als functie van een lange traditie van tijd bepalen, tijd meten en tijd tellen (Elchardus 1991b; Goudsblom 1997). Naarmate moderne differentiatieprocessen zich voltrokken, steeg de onderlinge afhankelijkheid van individuen en groepen, en nam de noodzaak van een meetbare en gestandaardiseerde tijd toe (vgl. Durkheim 1990). De ontwikkeling van tijdsometers, met als hoogtepunt de ontwikkeling van de mechanische klok, zorgden voor een steeds abstractere tijdsmeting, die steeds meer los kwam te staan van sociale gebeurtenissen. De tijd werd ook steeds meer gestandaardiseerd, als gevolg van de technologische vooruitgang (spoorweg en telegraaf) en de invoer van tijdsgerichte arbeidsorganisatie (Goudsblom 1997). Ook de opkomst van de moderne wetenschap heeft sterk bijgedragen tot een gestandaardiseerde kloktijd. Het objectief wetenschappelijk vaststellen van beweging en verandering kon voor de natuurkunde uiteraard enkel via een objectieve standaardtijd (van der Poel 1988).

Deze verregaande standaardisering en objectivering van de tijd heeft in westerse samenlevingen een zeer sterk ontwikkeld tijdsbesef doen ontstaan, waarbij tijd geen concrete betekenis meer heeft, maar abstract is en losstaat van de gebeurtenissen zelf. De moderne westerling is als het ware vervreemd van de concrete betekenis van de tijd. Het is een rekenkundig gegeven, irreversibel en gekenmerkt door een onomkeerbare volgorde van handelingen (van der Poel 1988). Voor moderne westerlingen is tijd een abstract en transcendent gegeven, net als in de natuurkunde. Tijd wordt dan ook gezien als de klok, die niet anders kan dan voortschrijden, volledig buiten onze wil. Volgens Elchardus en Glorieux (1994: 40) “kreeg de tijd eigenschappen die eerder aan god werden toegeschreven: absoluut, onveranderlijk, onbeïnvloedbaar door mensen”. Tijd is een ultiem schaars goed voor moderne westerlingen, dat mag niet worden verspild en nuttig moet worden besteed (Beckers 1995; Garhammer 1998). Zo is tijd “de enige rivaal van geld” als het gaat om wat schaars en vergankelijk is, stelt Moore (1963).

In de toegepaste sociaal-wetenschappelijke literatuur wordt een dergelijke “neoklassieke” conceptualisering van tijdsschaarste veelvuldig gebruikt ter duiding van de tijdsdrukproblematiek. De meest gekende variant beschouwt de druk die uitgaat van verplichte activiteiten als tijdsdruk. De tijd besteed aan betaald werk, huishoudelijke taken en kinderopvang vormen in deze opvatting elk afzonderlijk, dan wel in hun totaliteit, een restrictie voor de resterende tijd en zijn als dusdanig een bron van tijdsdruk.

Tijdsdruk als werklust (of omgekeerd) vinden we aanvankelijk terug in onderzoek dat zich richt op het verklaren van bepaalde gedragingen. Zo is deze vorm van tijdsdruk in onze gewesten vaak betrokken als verklarende factor in onderzoek naar cultuur- en vrijetijdsparticipatie (Wippler 1968; Ganzeboom 1989; Knulst 1989; Kraaykamp 1993; de Haan & Knulst 2000; Elchardus e.a. 2000; Van Gils 2002). Net als verplichtingen kennen vrijetijdsactiviteiten een bepaald tijdsbeslag. De tijd besteed aan verplichtingen bepaalt de tijd die kan worden besteed aan vrijetijdsactiviteiten, zo luidt de redenering.

De andere objectieve conceptie van tijdsschaarste ziet tijd als institutioneel schaars. Dat wil zeggen als product van arbitraire socio-culturele arrangementen, met name van de moderne functionele differentiatie van instellingen. De differentiatie van rollen en tijdsbestedingsmogelijkheden die daar het gevolg van zijn, impliceren vaak de onmogelijkheid meerdere rollen tegelijkertijd te vervullen. Of anders gesteld, in een situatie van meerdere rollen, wordt het individu door de ene rol "institutioneel gescheiden" van andere rollen en activiteiten (Marks 1977: 928). We spreken in dit verband van problemen van tijdsallocatie en tijdscoördinatie (cf. Southerton & Tomlinson 2002). Tijdsallocatie heeft betrekking op de aanwending en verdeling van de tijd, vanuit het perspectief van de individuele tijdsbesteding. Tijdscoördinatie heeft betrekking op de interactie tussen verschillende individuele tijdsbestedingen op geaggregeerd niveau. Coördinatie verwijst naar de afstemming van de eigen tijdsbesteding op tijdsbestedingen van andere individuen of maatschappelijke instellingen. Een aantal recente maatschappelijke evoluties leidt ertoe dat problemen van tijdsallocatie en -coördinatie zich vandaag vaker en nadrukkelijker stellen dan voorheen. De toegenomen arbeidsmarktparticipatie van de vrouw, de deregulering van de arbeidstijden en ontwikkelingen binnen het gebied van de vrijetijd verhogen tijdsallocatie- en -coördinatieproblemen. In sectie 5 worden deze problematieken verder uitgewerkt.

2.2. Subjectieve tijdsdruk

Verschillende auteurs argumenteren dat er geen objectieve redenen zijn voor hogere gevoelens van tijdsdruk in westerse samenlevingen. Zo stelt de Australische tijdsbudgetonderzoeker Michael Bittman (1998: 19): "Despite the weight of popular opinion about increased time pressure, it appears that, at worse, average hours available for free time activities have not decreased and that at best, and certainly for women, they have most likely increased". Volgens Godbey & Robinson (1997) is de toename van de tijdsdruk voor een niet onbelangrijk deel te wijten aan de perceptie van haast en tijdstekort.

Daar wringt het schoentje van objectieve afbakening van tijdsdruk: ze houden geen rekening met de beleving van de tijd. Ze gaan uit van bepaalde tijdsbestedingen die tijdsdruk genereren. Men maakt abstractie van de beslissingen, prioriteiten en normen die ten gronde liggen aan de tijdsbesteding. Tijd wordt niet alleen geconsumeerd, maar ook sociaal geproduceerd, stelt Elchardus (1992). Het handelen is niet gebaseerd op de situatie *an sich*, maar veeleer op het discours over goed en kwaad, gezond en ongezond, efficiënt en inefficiënt, die in die situatie, voor de betrokken actoren van

toepassing zijn (Elchardus 1992). Zo hoeft de beleving van de besteding van de tijd niet voor iedereen dezelfde te zijn. De tijdsbesteding is onderhevig aan erg uiteenlopende percepties en belevingen. Ook de maatschappelijk dominante tijdsorde die de mens via zijn subjectieve ervaringen incorporeert, is onderhevig aan tal van preferenties en normen en dus aan tal van tijdsbelevingen. Zo hoeft objectieve tijdsdruk bijvoorbeeld niet altijd negatief te worden ervaren (Godbey & Robinson 1997).

Marks (1977: 929) verwijst naar vier dominante drijfveren die de mate van engagement jegens het handelen bepalen: (1) het spontaan plezier beleven aan één of meer van de handelingen in de handelingscluster; (2) spontane loyaliteit tegenover één of meer in de handeling betrokken actoren; (3) de anticipatie van een te verwachten beloning zoals rijkdom, macht, prestige enz. of (4) het vermijden van een te anticiperen bestraffing. Het engagement jegens een bepaalde handelingscluster zal toenemen naarmate één of meer van de vier drijfveren toeneemt. In het geval een handelingscluster op de vier drijfveren hoog scoort zal het engagement extreem hoog zijn. Een toenemend engagement zal ook leiden tot een perceptie van toenemende energie en toenemende tevredenheid, alsook – en dat is zeer belangrijk voor deze bijdrage – tot “accomodating additional units of time allowances to every one of our role partners”. Dat wil zeggen dat een individu afhankelijk van zijn motivatie ten aanzien van de situatie, ook tijd kan maken, bijvoorbeeld door sneller te werken, dingen tegelijk te doen enz., zonder zich daarvoor gehaast te voelen. In die zin is tijdsdruk afhankelijk van het engagement van het individu jegens een activiteit.

Geldof (2001: 74 e.v.) toont met de notie van het tijdskapitaal eveneens aan dat intermediaire mechanismen een rol spelen in de totstandkoming van tijdsdruk. Tijdskapitaal hangt volgens de auteur samen met de andere kapitaalvormen die Bourdieu onderscheidt en heeft betrekking op de toegang tot hulpmiddelen die de tijdsorganisatie faciliteren, zoals de beschikbaarheid van huishoudtoestellen, sociale netwerken, maar ook op de efficiëntie waarmee taken worden volbracht of de autonomie waarmee men zijn tijd indeelt. Dergelijke mechanismen kunnen er bijvoorbeeld voor zorgen dat een zelfde werklast voor het ene individu eerder aanleiding geeft tot het gevoel van tijdsdruk dan voor het andere.

3. DATA EN METHODEN

Onderhavige studie maakt gebruik van het Vlaamse tijdsbudgetonderzoek TOR'99, uitgevoerd door de Onderzoeksgroep TOR van de Vrije Universiteit Brussel en gefinancierd in het kader van het Programma Beleidsgericht Onderzoek van de Vlaamse Gemeenschap (PBO97/3/109). TOR'99 is het eerste grootschalige tijdsbudgetonderzoek in Vlaanderen sinds meer dan 30 jaar (Szalai, 1972). Het veldwerk vond plaats tussen 15 april en 30 oktober 1999. Voor dit onderzoek hielden 1535 Vlamingen tussen 16 en 75 jaar gedurende een volle week hun tijdsbesteding bij en werden bij dezelfde populatie twee face-to-face vragenlijsten afgenomen. Voor de dagboekregistratie gebruikten de respondenten een voorgecodeerde activiteitenlijst van 154 activiteiten, gebaseerd op de internationale tijdsbudgetstudie van Szalai (1972).

Tijdsbudgetonderzoek staat bekend als de meest getrouwe en nauwkeurige meting van de tijdsbesteding van individuen en groepen (Kalfs, 1993). Omwille van de zware belasting voor de respondenten staat tijdsbudgetonderzoek echter ook bekend als onderzoek met lage responscijfers (Kalfs, 1993). In het geval van TOR'99 werd een responsgraad van 28,4% behaald. De systematische steekproefvertekening naar bepaalde sociologische groepen blijkt in het onderzoek desalniettemin niet groter dan bij andere surveys (Glorieux et al. 2001). De data werden gecorrigeerd aan de hand van wegingcoëfficiënten voor geslacht, leeftijd en onderwijsniveau (Glorieux et al. 2000).

De relaties tussen de afhankelijke en de verklarende kenmerken worden in onderstaande secties zowel bi- als multivariaat besproken. Voor de multivariate toetsing hanteren we de structurele modelleringstechniek AMOS (1). Amos bouwt voort op meervoudige lineaire regressie en heeft het voordeel verscheidene regressies gelijktijdig en visueel te operationaliseren.

Zowel voor de bivariate verbanden als voor de structurele modellen wordt telkens gewerkt met twee populaties: (1) volledige steekproef van 1535 respondenten en (2) de werkende populatie binnen deze steekproef (n=844). Dat is noodzakelijk aangezien een aantal verklarende variabelen betrekking hebben op het werkende gedeelte van de bevolking en dus ontbrekend zijn voor het inactieve deel van de bevolking. Ten einde de *missing values* in deze modellen tot een minimum te herleiden, werken we met twee populaties. De module AMOS gebruikt wel een algoritme om ontbrekende waarden te ondervangen, genoemd "*Full Information Maximum Likelihood*". Daarbij worden de meest gangbare methoden om *missing data* te ondervangen, zoals *listwise* en *pairwise deletion*, vervanging door gemiddelden, *Similar Response Pattern Imputation*, zoals gebruikt in Lisrel, gecombineerd (2). Om het aantal gevallen waarin deze procedure wordt aangewend tot een minimum te beperken, controle te houden over de modellen en zo betrouwbaar mogelijk deze techniek aan te wenden, werken we met twee bovengenoemde populaties.

AMOS veronderstelt multivariaat normale en continue endogene (afhankelijke en intermediaire) variabelen. De endogene variabelen gebruikt in deze bijdrage zijn continue of dummyvariabelen. Een dummyvariabele kan worden begrepen als een continue variabele in SEM, daar het algoritme voortbouwt op meervoudige lineaire regressie (3). De toetsing van de multivariate normaliteit van de continue variabelen is enkel mogelijk in LISREL en EQS. Newsom (4) stelt echter dat de univariante normaliteit veelal overeenkomt met multivariate normaliteit en slechts in een uiterst zeldzaam geval leidt tot multivariate non-normaliteit. De normaliteit van de continue endogene kenmerken bleek voor geen van de endogene kenmerken, in geen van de populaties, een probleem.

---

4. TE VERKLAREN: DE GEVOELENS VAN TIJDSDRUK

Objectieve en subjectieve tijdsdruk betekenen niet noodzakelijk hetzelfde. Het subjectieve gevoel van tijdsdruk is een welbepaalde beleving van het handelen in relatie tot de tijd. Volgens Southerton & Tomlinson (2002) verwijst het gevoel van tijdsdruk naar het gevoel van tijdstekort, gehaast te zijn, “het gevoel of de angst niet rond te komen met de belangrijk gevonden taken en activiteiten, in de voorhanden zijnde tijdsaders”. Het is de schrik overstelpt te worden door verschillende taken die tegelijk op je afkomen, stellen de auteurs. Met andere woorden is tijdsdruk het gevoel te weinig tijd te hebben om te doen wat we willen of moeten doen. We onderscheiden drie componenten in deze afbakening: tijd, normen (moeten), en aspiraties (willen).

We meten tijdsdruk in onderhavige bijdrage met een factorscoreschaal, bestaande uit 14 uitspraken (5), die door de respondenten werden geëvalueerd op hun toepasselijkheid aan de hand van een vijfpuntenschaal (van helemaal eens tot helemaal oneens) (tabel 1). Op basis van een exploratieve factoranalyse kent de onderliggende dimensie een totale eigenwaarde van 6,39 en een verklaarde variantie van 45,67%. Deze betrouwbaarheid en geldigheid van deze factor kan worden bevestigd aan de hand van een confirmatorische schatting (tabel 10). De schaal blijkt consistent met een Cronbachs alfa van 0.91. De schaal meet inhoudelijk, zowel algemeen, als met betrekking tot de vrije tijd, een gevoel van tijdstekort, van temporele “overload”, van ontevredenheid met de beschikbare tijd en van moeilijk in te lossen plichten, ambities en verwachtingen als gevolg van temporele beperkingen. In de analyses zal worden gebruik gemaakt van de factorscores van de respondenten op deze principale component.

Tabel 1. Exploratieve factoranalyse: componentmatrix tijdsdruk

Items	Componentladingen
1.Er wordt teveel van mij verwacht	0,71
2.Ik geraak nooit bijgewerkt	0,72
3.Ik heb nooit tijd voor mezelf	0,70
4.Een dag heeft te weinig uren voor mij	0,64
5.Ik moet dikwijls aangegane afspraken afzeggen	0,60
6.Ik moet meer doen dan ik wil doen	0,68
7.Ik heb geen tijd om de dingen te doen die ik moet doen	0,71
8.Er wordt meer van mij verwacht dan ik aankan	0,69
9.Vaak kom ik in mijn vrijetijd niet toe aan dingen die ik eigenlijk wil doen	0,74
10.Ik moet in mijn vrije tijd te vaak rekening houden met anderen	0,67
11.Ik kan me moeilijk ontspannen in mijn vrije tijd	0,59
12.Het kost me veel moeite om mijn vrijetijdsactiviteiten te plannen	0,64
13.Er zijn zoveel dingen die ik wil doen in mijn vrijetijd, dat ik heel vaak het gevoel heb tijd tekort te komen	0,71
14.Teveel van mijn vrijetijdsactiviteiten zijn versnipperd	0,65

5. VERKLARENDE KENMERKEN: DE MATEN VAN OBJECTIEVE DRUKTE EN SOCIOLOGISCHE GROEPEN

5.1. Duiding van de handelingsmatige aspecten van drukte

Het gevoel van tijdsdruk houdt verband met een welbepaalde beleving van handelen en tijd. De vraag stelt zich dan ook welke handelingen of tijdsbestedingen aanleiding geven tot zo'n gevoel. Tijdsbestedingen die we in onze samenleving als tijdsdruk beschouwen, gebruikt men veelal als objectieve afbakeningen van tijdsdruk. Hoe verhouden dergelijke objectieve indicatoren van drukte zich tot het subjectieve gevoel van drukte?

Vooraleer empirisch na te gaan in welke mate tijdsbestedingen aanleiding geven tot het gevoel van tijdsdruk, brengen we in kaart welke tijdsbestedingen we beschouwen als indicatoren van objectieve tijdsdruk. Naast de meest voorkomende indicator van objectieve tijdsdruk, de werklast, beschouwen we een aantal verschillende indicatoren van problemen van tijdsallocatie en tijdscoördinatie. Onder de problemen van tijdsallocatie en –coördinatie maken we een onderscheid tussen algemene indicatoren, arbeidsgerelateerde indicatoren en vrijetijdsindicatoren. Hierna geven we aan de hand

van een literatuuroverzicht een overzicht van de tijdsbestedingen die we nadien betrekken in het empirisch luik. In sectie 6 bespreken we de operationalisering van deze indicatoren.

5.1.1. Werklast

De werklast is veruit de meest gehanteerde indicator van objectieve drukte. De reden hiervan is nauw verbonden met de moderne dualistische tijdsopvatting, waarbij instrumentele en doelverwervende tijdsopvattingen als afzonderlijke tijds categorieën worden beleefd (Elchardus 1983). Als gevolg van de moderne differentiatie tussen werktijd en vrijetijd zijn volgens Elchardus twee dominante concepties van de tijd ontstaan. Arbeidsgerelateerde activiteiten worden beleefd in termen van verplichting, efficiëntie en rationaliteit. Aas (1992) duidt dergelijke activiteiten als “committed time”. Vrijtijdsgerelateerde activiteiten worden in tegenstelling beleefd in termen van zelfontplooiing, individuele vrijheid en persoonlijke preferenties. Beide concepties staan op gespannen voet met elkaar omdat ze onmogelijk tegelijkertijd geoptimaliseerd kunnen worden. De tijd besteed aan verplichtingen wordt dan ook vaak beleefd als beknotten van de individuele vrijheid. Omdat de tijd besteed aan verplichtingen gepercipieerd wordt als een inperking van de vrijheid, leidt de werklast ook tot het gevoel van tijdsdruk. Verwijzend naar de definitie van het gevoel van tijdsdruk, wordt de werklast ervaren als hindernis om de dingen te verwezenlijken die men zou willen of moeten doen.

5.1.2. Problemen van tijdsallocatie - en coördinatie

a. Algemene indicatoren

Zoals aangegeven heeft een problematische tijdsallocatie- en coördinatie betrekking op de aanwending en de afstemming van tijd. We leven vandaag in een gedifferentieerde en complexe samenleving, waarin individuen beschikken over meerdere levenstrajecten. Verscheidene maatschappelijke ontwikkelingen maken dat een individu vandaag meer mogelijkheden heeft, of dat meer levenssferen dan voorheen aanspraak maken op het individu. Breedveld en van den Broek (2003) spreken over de “meerkeuzemaatschappij”. Mannen en vrouwen bevinden zich in meer verschillende handelingsverbanden dan voorheen en dus in meer verschillende tijdsordes. Elk van deze tijdsordes kent een eigen ritme en een eigen temporele structuur (Elchardus 1996). De tijdsordening voor het individu, voor het gezin of de groep wordt daardoor complexer en problematischer dan voorheen. De tijdsorden van werk, school, winkels, diensten en recreatie botsen vandaag veel rechtstreeks en harder, stelt Elchardus (1996). De hedendaagse tijdsordening geeft aanleiding tot meer allocatie- en coördinatieproblemen dan voorheen. Denk bijvoorbeeld aan de emancipatie van de vrouw. Het tijdperk van 50 jaar geleden waarbij man en vrouw elk verantwoordelijk waren voor één levenssfeer lijkt voorgoed voorbij. Vrouwen kiezen voor een carrière én een gezin. We mikken liefst zo hoog mogelijk op de professionele ladder en houden er liefst een actieve vrijetijd op na. Alle verplichtingen en de aspiraties van die verschillende activiteitsferen moeten worden op elkaar afgestemd. Knulst & van Beek (1990) hebben

---

het over het probleem van het “taakcombineerderschap”, waarbij mannen en vrouwen steeds meer taken moeten combineren uit publieke en private levenssferen.

b. Vrijtijdsomnivoriteit

Ook bepaalde ontwikkelingen in de vrijetijdssfeer leiden tot een minder evidente tijdsallocatie en –coördinatie. Zo verwijst Wim Knulst (1989) naar een in de vrijetijdssfeer gelegen mechanisme dat tijdsdruk genereert. Hij beschouwt “...een gedifferentieerd vrijetijdsprogramma als restrictie bij de keuze uit alternatieve mogelijkheden van uitgaan en mediagebruik.” (idem: 138). Vanaf een bepaald punt zal een verdere verbreding van het vrijetijdsrepertoire omslaan in een nadeel, stelt Knulst. Daarmee vindt hij aansluiting bij de ideeën eerder geformuleerd door Linder (1971), die stelt dat in een samenleving gekenmerkt door toenemende welvaart, de consumptie oppervlakkiger en vluchtiger zal worden en zodanig fungeert als een bron van tijdsdruk. Wanneer we beschikken over een breed repertoire zal een bijkomende verbreding van het repertoire impliceren dat men nog minder tijd kan investeren in de reeds ter beschikking staande activiteiten en goederen. Met Linder (1971) stelt Knulst dat al deze goederen en activiteiten een zekere onderhoudskost hebben. De investering in audiovisuele infrastructuur, of in een lidmaatschap van een sportvereniging, impliceren ook dat je er tijd in steekt om er gebruik van te maken. De verbreding van het repertoire impliceert noodzakelijkerwijs een inkrimping van de onderhoudstijd van de ter beschikking staande goederen en activiteiten en meer afstemmingsproblemen om het brede repertoire gecoördineerd te krijgen. Southerton & Tomlinson (2002) wijten tijdsdruk bij omnivore vrijetijdsconsumenten – dit zijn consumenten wiens vrijetijdsgedrag gekenmerkt wordt door een breed en gevarieerd repertoire – vooral aan problemen van coördinatie. In een omnivoor vrijetijdspatroon worden veel afspraken gemaakt met mensen of moeten de openings- of aanvangstijden worden gerespecteerd van bepaalde instellingen, zoals de aanvangstijd van podiumkunsten.

c. A-typische werkschema's

Voor het werkend deel van de bevolking zijn er naast bovengenoemde mechanismen een aantal werkpatronen, die potentieel het gevoel van tijdsdruk aanwakkeren. In de literatuur worden een aantal recente ontwikkelingen op het gebied van de organisatie van de arbeid gezien als bron van een problematische tijdsallocatie- of coördinatie. We onderscheiden a-typische werktijden en tijdssoevereiniteit op de werkplaats.

Volgens verschillende auteurs dreigt een toenemende tijdsdruk als gevolg van de deregulering van de werktijden (Glorieux 1990; Breedveld 1999). Flexibiliteit en flexibilisering waren op vlak van de arbeidsorganisatie de ordewoorden van de jaren zeventig en tachtig. Hoewel het zo'n vaart niet lijkt te lopen in onze gewesten, worden bepaalde groepen geconfronteerd met onvoorspelbare en afwijkende arbeidstijden (Breedveld 1998; Breedveld & van den Broek 2001; Coppens e.a. 2001; Glorieux e.a. 2003). Afwijkende werktijden hoeven niet noodzakelijk negatief te zijn, maar kunnen een bron zijn van tijdsdruk, stress en coördinatieproblemen. Sommige auteurs menen dat we als gevolg van de arbeidsflexibilisering en nieuwe technologische mogelijkheden, terechtkomen in een 24-urensamenleving, waarin de grenzen tussen dag en nacht vervagen. De 24-urensamenleving met zijn a-typische werktijden en de desynchronisatie t.o.v. de samenleving zouden leiden tot een gebrek aan temporele houvast en een

problematische tijdscoördinatie (Melbin 1978; Geldof 2001). Het gezinsleven, sociale contacten en vrijetijdsbesteding zijn in onze samenleving gebonden aan bepaalde tijdstippen. Werknemers met afwijkende uurregelingen zijn vaak in de onmogelijkheid te participeren aan deze activiteiten, omdat ze op deze tijdstippen hun beroepsverplichtingen vervullen. Onderzoeken wijzen er ook op dat werknemers met atypische werktijden minder deelnemen aan het reguliere vrijetijdsaanbod, maar vooral gebruik maken van flexibelere en individuele vrijetijdsbestedingen (Roberts 1998).

Naast de afwijkende werktijden is ook de taakautonomie of tijdssoevereiniteit van de werknemer relevant in de discussie over tijdsdruk. Een werksituatie gekenmerkt door een hoge mate van met tijdssoevereiniteit is een vorm van “flexibiliteit voor de werknemer” (Elchardus & Heyvaert 1990). “Voor de werknemer” omdat hun arbeidssituatie hen toelaat het werk (binnen zekere marges) aan te passen aan individuele (tijds)noden. In een economisch systeem gekenmerkt door een sterke vertegenwoordiging van dienstenjobs wordt de arbeidssituatie van een steeds groter aantal werknemers gekenmerkt door tijds- en taakautonomie (Elchardus & Heyvaert 1990). Zodanig kan de tijdssoevereiniteit van de werknemer werktijden beter afstemmen op andere levenssferen zoals gezin, kinderen en vrijetijd, en kan hij zijn gevoelens van tijdsdruk of zijn tijdscoördinatieproblemen ontlasten. Dat lijkt positief en deze vorm van arbeidsorganisatie wordt door sommigen erg hooggewaarderd omwille van haar levenskwaliteitsbevorderende effecten (Hinrichs e.a.1991; Sirianni 1991). Anderen wijzen echter op de perverse gevolgen van dergelijke jobs. De grotere autonomie van werknemers met een hoge tijdssoevereiniteit vertaalt zich veelal ook in een grotere individuele verantwoordelijkheid en een sterke betrokkenheid bij het professioneel leven. Werktijd en niet werktijd zijn voor deze werknemers vaak moeilijk te onderscheiden (Geldof 2001). De toename van verantwoordelijkheid voor de geleverde output zorgt precies voor minder voorspelbaarheid van de werktijd, wat precies tot een hogere werkdruk en minder goede afstemmingsmogelijkheden met andere levenssferen leidt (Breedveld & van den Broek 2002).

5.2. Wie lijdt onder tijdsdruk?

Als tijd een sociale categorie is, die de mens toelaat zijn handelingsmogelijkheden en plichten te coördineren, zullen tijd en tijdsdruk het onderwerp zijn van sociale productie. De omgang met en de productie van tijd zal zodoende ook specifiek zijn voor bepaalde subsystemen in de samenleving (Elchardus 1991a). De omgang met en de beleving van tijd, alsook de mechanismen aan de basis van gevoelens van tijdsdruk, zijn dus niet noodzakelijk voor elke groep in de samenleving dezelfde. Welke tijdsgebruiken geven aanleiding tot het gevoel van tijdsdruk voor de verschillende sociale groepen? We overlopen eerst de literatuur met het oog op het identificeren van de groepen die tijdsdruk ervaren en geven in sectie 6 de gehanteerde operationaliseringsvoor het empirisch luik (sectie 8).

5.2.1. Tijdsdruk als gevolg van de emancipatie

De massale intrede van de vrouw op de arbeidsmarkt kan worden gezien als één van de grootste sociale veranderingen sinds WOII. De toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen heeft inderdaad verstrekkende gevolgen gehad voor de temporele organisatie van het gezin. Zo blijkt de totale werklast op gezinsniveau vandaag beduidend hoger als in het kostwinnersgezin van 50 jaar geleden. In het tijdsbudgetonderzoek bij gehuwde bedienden en werklieden van de Katholieke Werkliedenbond uit de jaren '50 werkten werklieden gemiddeld 58u27 en bedienden gemiddeld 54u00 per week (Deleek & Van De Gracht 1960). Laten we ervan uitgaan dat dit de arbeidstijd op gezinsniveau was in het kostwinnersgezin van toen. In het Vlaamse tijdsbudgetonderzoek TOR'99 werken werkende mannen met een werkende partner gemiddeld 38u31 per week en werkende vrouwen met een werkende partner gemiddeld 27u15 per week. Het fictieve tweeverdienersgezin anno 1999 besteedt dus wekelijks 65u48 aan arbeid. Vooral bij vrouwen zou de beschikbare tijd voor ontspanning drastisch zijn afgenomen als gevolg van het tweeverdienerschap (Hochschild 1989). Mannen en vrouwen in een tweeverdienersgezin rapporteren ook de hoogste gevoelens van tijdsdruk in vergelijking met andere gezinstypes (Glorieux e.a. 2001).

De stijging van de wekelijkse werktijd op gezinsniveau met 7 à 11 uur per week kan beperkt lijken. Allicht is de stijging van de werktijd ook niet het belangrijkste mechanisme achter de hoge gevoelens van tijdsdruk in het tweeverdienersgezin. Belangrijker is het feit dat Vlamingen taakcombineerders zijn geworden (Knulst & Van Beek 1990; Elchardus 1991a; Glorieux 1995). Mannen en vrouwen dragen beide verantwoordelijkheden in meerdere levenssferen, dewelke ze moeten zien te combineren en te coördineren.

Ondanks een formeel in grote lijnen geslaagd emancipatieproces, lijkt vooral de vrouw de bijkomende druk in de gezinnen op te vangen. Vrouwen nemen nog steeds het gros van de gezinslast op zich (Hochschild 1989; Elchardus & Glorieux 1994; Hochschild 1997; Bittman 1998; Breedveld 1998; Peters & Raaijmakers 1998; van der Lippe 1998). Vooral vrouwen ervaren dan ook een problematische tijdsallocatie en -coördinatie als gevolg van hun meervoudige maatschappelijke rollen van huisvrouw, moeder, werknemer en vrijetijdsconsument (Rapoport & Rapoport 1971; Coser & Coser 1974; Hochschild 1989; Elchardus 1991a). Vrouwen rapporteren als gevolg daarvan vaak hogere gevoelens van tijdsdruk dan mannen in vergelijkbare gezinssituaties (Glorieux 1995; Bittman 1998; Peters & Raaijmakers 1998; Glorieux e.a. 2001). Nederlands onderzoek stelt zelfs vast dat mannen een hogere werklast kennen dan vrouwen, maar dat vrouwen een hoger subjectief gevoel van tijdsdruk ervaren, hetgeen volgens de onderzoekers te maken heeft met de problemen als gevolg van de combinatie van arbeid en gezin (Breedveld & van den Broek 2002). Zo moeten vrouwen vaak rekening houden met de temporele ritmes waarin hun kinderen zich begeven, zoals schooltijden of openingstijden van kinderopvang (Glorieux e.a. 2001). Ander onderzoek wijst ook op de kwalitatief minderwaardige vrijetijd van vrouwen ten gevolge van hun meerdere rollen. Hun vrijetijd verschijnt als versnipperd, want vaak onderbroken door huishoudelijke taken en kinderopvang (Bittman 1998). Universitair afgestudeerde vrouwen die voor een carrière opteren, ervaren zelfs een

---

dermate grote druk door de combinatie van arbeids- en gezinsverantwoordelijkheden, dat hun kans op echtscheiding verdubbelt (Elchardus 1995).

5.2.2. Tijdsdruk en de drukke leeftijd

De gevoelens van tijdsdruk bij tweeverdieners houden ook verband met de levensfase waarin de meesten onder hen zich bevinden. Elchardus (1996) spreekt over “de drukke leeftijd”, Knulst en van Beek (1990) over het “spitsuur van het leven”. In westerse samenlevingen is een belangrijke polarisatie aan de gang tussen verschillende leeftijdsgroepen in hun toegang tot de tijd (Zuzanek & Smale 1997). Het is de levensfase tussen 20 en 50 jaar waarin alle drukte wordt geconcentreerd: alle ambities, verplichtingen en verantwoordelijkheden komen er samen, zoals kinderen opvoeden, carrière maken, een eigen woning verwerven, genieten van de vrijetijd en het gezinsleven... “Het productieve leven wordt samengeperst in minder dan de helft van het biologische leven” stelt Geldof (2001). In deze leeftijdsfase ligt het subjectief gevoel van tijdsdruk veruit het hoogst (Breedveld & van den Broek 2002).

5.2.3. Tijdsdruk als functie van de onderwijsexpansie

De meeste auteurs zijn het roerend eens: hoogopgeleiden ervaren hogere gevoelens van tijdsdruk (Robinson & Godbey 1996; Robinson & Godbey 1998; Zuzanek e.a. 1998; Breedveld & van den Broek 2002; Takala 2002). De ontwikkeling naar een samenleving waarin het gemiddeld opleidingspeil drastisch is gestegen (Pelleriaux 2001), heeft dus ook zijn implicaties voor onderhavige onderzoeksproblematiek. De ambities en levensstijl van hooggeschoolden, zowel op het vlak van werk als in de vrijetijd, vormen een belangrijke oorzaak van de ervaren tijdsdruk (Robinson & Godbey 1998). Hoogopgeleiden hebben een specifieke beroepssituatie, gekenmerkt door een hoge graden van autonomie en tijdssoevereiniteit, maar werken ook vaak op afwijkende tijden (Breedveld 1998). Anderzijds is er de potentiële druk die uitgaat van engagementen en aspiraties in de vrijetijd (Knulst 1989). We weten bijvoorbeeld dat hooggeschoolden meer sociale engagementen in de vrijetijd kennen (Elchardus e.a. 2000). Volgens Knulst (Knulst 1992) worden hooggeschoolden “zozeer in beslag genomen door het najagen van imponerende belevenissen, dat ze aan genieten niet meer toekomen”.

De oorzaak van dit alles zou liggen in het feit dat naarmate de scholing toeneemt, de interesses en de competenties toenemen. Bourdieu (1979), maar ook auteurs als Ganzeboom (1989) hebben er herhaaldelijk op gewezen dat bepaalde vrijetijdsactiviteiten, met name in de culturele sfeer, zich laten kenmerken door een ondergemiddelde toegankelijkheid, omwille van hun hoge complexiteitsgraad. De vaardigheden om die complexe informatie te verwerken, worden langs onderwijstrajecten doorgegeven. Naarmate de opleiding toeneemt, verruimt dus ook de interesse (Beckers & van der Poel 1990). Dat uit zich in het zoeken naar sensaties en afwisseling (Roberts 1990), wat ook geïllustreerd wordt door de vaststelling dat hooggeschoolden gericht zijn op verschillende muziekstijlen (van Eijck 1999) en een veeleer omnivoor vrijetijdsgedrag kennen (Glorieux & Moens 2002). Dat uit zich onder meer in de diversiteit van sociale netwerken van hoger geschoolden (Elchardus & Pelleriaux 2001). Volgens

Robinson e.a. (1998) zijn hooggeschoolden zich meer bewust van het belang van een reeks zaken, zoals persoonlijke verzorging, culturele en financiële trends en hebben ze daardoor hogere verwachtingen en ambities.

6. OPERATIONALISERING VAN DE VERANDERLIJKEN

6.1. Objectieve indicatoren van drukte

De objectieve indicatoren van tijdsdruk worden aangemaakt aan de hand van de dagboekgegevens en de begeleidende enquête van het tijdsbudgetonderzoek TOR'99. Tabel 2 geeft een overzicht van de gebruikte variabelen, het databestand (dagboek (D) of enquête (E)) aan de hand waarvan ze werden aangemaakt en de meting.

Tabel 2. Onafhankelijke variabelen: indicatoren van objectieve drukte

	Data	Meting
Werklast	D	Uren/week
Problemen van tijdsallocatie en tijdscoördinatie:		
•Algemeen	D	Factorscoreschaal
•A-typische werkschema's		
➤Afwijkend werk	E	Factorscoreschaal
➤Tijdssoevereiniteit	E	Principalschaal
Vrijetijds omnivoriteit	E	Dummy

6.1.1. Werklast

De werklast wordt gemeten aan de hand van de tijdsbudgetgegevens TOR'99, als de totale tijd per week besteed aan betaalde arbeid, kinderopvang, huishoudelijk werk en de verplaatsingen vanuit deze motieven.

6.1.2. Problemen van tijdsallocatie en coördinatie

a. Algemeen

De algemene problemen van tijdscoördinatie en tijdsallocatie vatten we aan de hand van een samenvattende maat, dewelke werd geconstrueerd aan de hand van drie indicatoren op basis van de tijdsbudgetdata: (1) het gemiddeld aantal levenssferen per dag, (2) het aantal overgangen tussen levenssferen per week, (3) het aantal keer een vrijetijdsactiviteit wordt onderbroken door huishoudelijk werk of kinderopvang per week. De drie continue variabelen die zodanig worden bekomen, reduceren we aan de hand van een principale componentanalyse (tabel 3). Zodanig wordt één onderliggen-

de dimensie geconstrueerd, die uitdrukking geeft aan de algemene problemen van tijdsallocatie en –coördinatie (6). In de analyses maken we gebruik van de factorscores op deze schaal. We overlopen hierna de wijze waarop de constituerende variabelen van de schaal werden aangemaakt.

Tabel 3. Componentmatrix algemene problemen van tijdsallocatie- en coördinatie

Variabelen	Componentladingen
Aantal overgangen tussen levenssferen	0,91
Gemiddeld aantal levenssferen	0,88
Aantal onderbroken vrijetijdsactiviteiten	0,49

Het gemiddeld aantal levenssferen waarin men zich beweegt per dag

Een levenssfeer in het tijdsbudgetonderzoek is een inhoudelijke groepering van activiteiten onder een welbepaalde rubriek. Die rubriek noemen we een levenssfeer. De respondenten in het tijdsbudgetonderzoek vervulden hun dagboekregistratie aan de hand van 154 voorgedecodeerde activiteiten. Teneinde enige structuur en overzichtelijkheid in de activiteitenlijst te brengen, worden de 154 gedetailleerde categorieën van activiteiten, gehergroepeerd tot 36 meer omvattende activiteiten, die op hun beurt nog eens samengebracht kunnen worden tot 11 algemene rubrieken of levenssferen. De 11 hoofdruubrieken zijn: werk; huishoudelijk werk, kinderopvang, persoonlijke verzorging, slapen & rusten, opleiding, sociale participatie, vrijetijd, wachten, onderweg, overige. Omdat wachten, onderweg zijn en de overige activiteiten (d.i. een amalgaam van diverse activiteiten) niet als levenssferen kunnen worden beschouwd, beschouwen we enkel de eerste acht hoofdruubrieken als levenssferen. De indicator “gemiddeld aantal levenssferen per dag” geeft het gemiddeld aantal verschillende levenssferen waarin de respondent zich per dag bewoog over de zeven dagen van de dagboekregistratie. We kiezen hier voor het aantal levenssferen per dag en niet per week omdat de spreiding op het niveau van de dag meer betekenisvolle verschillen aan het licht brengt dan het aantal per week. Op een week is de kans groot dat omzeggens elke respondent zich in omzeggens alle mogelijke levenssferen begaf.

Het aantal overgangen tussen levenssferen per week

Deze indicator drukt het aantal overgangen tussen levenssferen uit. Daartoe gebruiken we dezelfde afbakening van levenssferen als hierboven, maar we beschouwen ook verplaatsingen als een levenssfeer aangezien deze activiteiten precies betrekking hebben op de overgangen. Elke beweging van de ene levenssfeer naar de andere wordt gezien als een overgang. Het totaal aantal overgangen per week geeft dus uitdrukking aan de bewegingen tussen levenssferen die de respondent maakte.

Het aantal keer dat een vrijetijdsactiviteit wordt onderbroken door huishoudelijk werk of kinderopvang

Een andere manier om de meervoudige verantwoordelijkheden of levenstrajecten te operationaliseren is de mate waarin de vrijetijd onderbroken wordt door verplichtingen (Bittman 1998). Volgens Bittman is de vrijetijd van vrouwen als gevolg van hun meervoudige verantwoordelijkheden erg versnipperd. Dit wil zeggen dat de vrije tijd

vaak onderbroken wordt door huishoudelijke taken en kindercare. Deze maat geeft aan hoe vaak een vrijetijdsactiviteit wordt opgevolgd door huishoudelijk werk of kindercare. Op die manier geven we uitdrukking aan de versnippering van de vrijetijd.

b. Vrijetijdsomnivoriteit

Een vrijetijdsomnivoor is een vrijetijdsconsument die sterk uiteenlopende vrijetijdsinteresses combineert (Peterson 1992; van Eijck 1999; Glorieux & Moens 2002; Vander Stichele 2003). Niet enkel de breedte van een vrijetijdsrepertoire, maar ook de intensiteit ervan, lijken ons belangrijke aspecten van vrijetijdsdrukke. Om beider aspecten afdoend te vatten, maken we gebruik van een typologie van vrijetijdsconsumenten, die Glorieux & Moens (2002) opstelden op basis van de participatiefrequentie aan uithuizige vrijetijdsactiviteiten, die niet in verenigings- of ander verband plaatsvinden. Daarbij onderscheidden zij omnivore vrijetijdsconsumenten van univore en niet participerende vrijetijdsconsumenten. Voor de constructie van deze typologie werd vertrokken van een principale componentanalyse van de frequentie van deelname (in 9 categorieën van 'nooit gedaan' tot 'doe ik dagelijks') aan 35 ongebonden uithuizige vrijetijdsactiviteiten. Deze analyse onderscheidt een dimensie van cultureel gerichte vrijetijdsactiviteiten van een dimensie van uitgaansgerichte vrijetijdsbestedingen (tabel 11). Gebruik makend van de factorscores op de onderscheiden dimensies, kan een vrijetijdsomnivoor worden omschreven als iemand die hoog scoort op beide vrijetijdsdimensies. Daartoe verdelen we de factorscores op elk van de vrijetijdsdimensies in drie gelijke groepen. De groep die hoge scores op beide dimensies combineert, noemen we vrijetijdsomnivoren. Zij kennen een participatiepatroon waarbij uithuizige en ongebonden vrijetijdsactiviteiten van erg uiteenlopende aard, intensief worden gecombineerd. De variabele vrijetijdsomnivoriteit zet de groep vrijetijdsomnivoren af tegen de andere groepen in de Vlaamse samenleving.

c. A-typische werkschema's

We onderscheiden twee aspecten van a-typische werkschema's in relatie tot onderhavige onderzoeksproblematiek: (a) het werken op afwijkende tijden en (b) de mate van tijdssoevereiniteit op de werkplek.

Tabel 4 geeft een overzicht van de vragen naar afwijkende werksituaties in de vragenlijst TOR'99. De antwoordmogelijkheden staan tussen haakjes vermeld. Deze informatie werd gereduceerd aan de hand van een principale componentanalyse, zodat één dimensie wordt bekomen die de mate van afwijkend werk weergeeft. Naarmate een hogere score, wordt de arbeidssituatie in toenemende mate gekenmerkt door tempo-reel afwijkende uren.

Tabel 4. Principale component analyse afwijkend werk (7)

	Componentladingen
Doet u dagwerk (altijd, regelmatig, af en toe, nooit)	0,60
Doet u avondwerk (altijd, regelmatig, af en toe, nooit)	0,74
Doet u nachtwerk (altijd, regelmatig, af en toe, nooit)	0,70
Aantal zaterdagen gewerkt per jaar? (continu)	0,70
Aantal zondagen per jaar gewerkt? (continu)	0,72

De vragen in TOR'99 gebruikt voor het conceptualiseren van de mate *tijdssoevereiniteit* zijn afkomstig uit eerder onderzoek van de TOR-onderzoeksgroep (Elchardus & Heyvaert 1990). Tabel 5 geeft een overzicht van vraagstelling en antwoordcategorieën. Ter operationalisering van deze gegevens kozen we voor een datareductie aan de hand van de statistische module PRINCALS. We kozen voor deze module omdat de schaalbaarheid van de antwoordcategorieën van de variabelen niet sluitend is en princals precies toelaat de variantie van niet-parametrische variabelen te reduceren. Tabel 5 geeft de ladingen van de variabelen op de onderliggende dimensie weer (8). Inhoudelijk belangrijk is de vaststelling dat de onvoorspelbaarheid van de dagtaak samen gaat met een grotere inspraak inzake werkuren en werkinhoud. Gezien de hoge componentlading van de onvoorspelbaarheid van de dagtaak, kan worden gesteld dat dit kenmerk van de arbeidssituatie onmiskenbaar samen gaat met de andere componenten van tijdssoevereiniteit.

Tabel 5. Princals tijdssoevereiniteit

	Componentladingen
Hoe makkelijk kunt u begin en einduren van uw werkdag laten variëren? (moeilijk, beperkt, onbeperkt)	0,78
Hoe wordt u gecontroleerd op uw werk? (anderen bepalen werkinhoud en procedures, ik beslis een beetje zelf, ik beslis zelf)	0,71
Kan u 's morgens bij aanvang van uw dagtaak voorspellen wanneer zij zal gedaan zijn? (ja, binnen een marge van 15' tot 60', binnen een marge van 1u tot 2u)	0,73
Total fit	0,55

6.2. Sociologische groepen

Tabel 6 geeft een overzicht van de achtergrondkenmerken die we in de analyses in sectie 8 zullen hanteren.

Tabel 6. Onafhankelijke variabelen: sociologische groepen

	Categorieën	Verdeling Volle- dige bevolking (n=1535)	Verdeling Werken- den (n=844)
Man/vrouw	Man	50,0%	57,0%
	Vrouw	50,0%	43,0%
Tweeverdienersgezin	Niet tweeverdieners	66,1%	38,4%
	Tweeverdieners	33,9%	61,6%
Drukke leeftijd	Andere leeftijdsgroepen	61,7%	41,6%
Drukke leeftijd	24-42jaar	38,3%	58,4%
Opleiding	Geen hoger middelbaar onderwijs	45,1%	32,5%
	Middelbaar onderwijs	30,4%	34,6%
	Hogeschool+univ.	24,5%	33,0%

6.2.1. Tijdsdruk als gevolg van de emancipatie

Man-Vrouw

Zoals aangegeven wijzen verscheidene bronnen op de tijdsdruk die de moderne vrouw ondervindt. De variabele man/vrouw is een dummyvariabele die mannen en vrouwen onderscheidt.

Tweeverdienersgezin

De druk die uitgaat van het taakcombineerderschap komt het meest nadrukkelijk naar voor in het gezinstype waar beide partners beroepsactief zijn. Op basis van de door de respondent geregistreerde informatie over zichzelf en zijn partner, onderscheiden we de werkende respondenten met een werkende partner van de respondenten levend in andere gezinstypes.

6.2.2. Tijdsdruk en de drukke leeftijd

De drukte kent vandaag een erg ongelijke verdeling over de levensloop. In de levensfase na het afstuderen concentreren zich verplichtingen, ambities en verantwoordelijkheden. In de TOR'99 vragenlijst wordt leeftijd continu bevraagd. Voor de analyses zonderen we de Vlamingen tussen 24 en 42 jaar af van de Vlamingen in andere levensfasen.

6.2.3. Tijdsdruk als functie van de onderwijsexpansie

Hoogopgeleiden lijken met betrekking tot de onderzoeksproblematiek een bijzondere doelgroep. Hun hoge engagementen en aspiraties onderscheiden hen van lager geschoolden. Ten einde de effecten van het opleidingsniveau voor tijdsdruk te duiden, groeperen we de respondenten naargelang hun hoogst behaalde opleidingsniveau in

---

drie categorieën: geen hoger middelbaar onderwijs, middelbaar onderwijs en hoger onderwijs.

7. DE RELATIES TUSSEN OBJECTIEVE EN SUBJECTIEVE TIJSDRUK

Hoe verhouden objectieve maten van tijdsdrukke zich tot het gevoel van tijdsdruk? Dat is de centrale vraag in deze bijdrage. Bij wijze van exploratie overlopen we eerst de bivariate verbanden tussen de gevoelens van tijdsdruk en de tijdsbestedingspatronen (tabel 13).

Het gevoel van tijdsdruk hangt nauw samen met een hoge werklast (tabel 13). Maar dit blijkt niet de enige factor die bijdraagt tot verhoogde gevoelens van tijdsdruk. Ook problemen van tijdsallocatie en –coördinatie geven aanleiding tot tijdsdruk. De dagelijkse activiteit in veel levenssferen, veel overgangen tussen levenssferen en een onderbroken vrijetijd, alsook een omnivoor vrijetijdsgedrag geven aanleiding tot verhoogde gevoelens van tijdsdrukke. Onder de werkende Vlaamse bevolking zien we dezelfde patronen, inzake werklast en algemene problemen van tijdsallocatie en –coördinatie. Onder de werkenden blijken er echter geen verschillen inzake tijdsdruk naargelang het vrijetijdsgedrag. Het werken op afwijkende uren en vooral de mate van tijdssoevereiniteit blijken wel bepalend in de ervaring van tijdsdruk. Afwijkende werkuureregelingen en een werksituatie met een hoge mate van soevereiniteit geven aanleiding tot hogere gevoelens van tijdsdruk. We gaan hierna dieper in op deze relaties.

Om na te gaan welke van de besproken handelingspatronen het meest bepalend is voor de ervaring van tijdsdruk voeren we de variabelen in als verklarende kenmerken in een structureel model (tabel 7). We opteren voor een stapsgewijze invoer, waarbij de variabelen naargelang de bivariate sterkte van hun correlatie met de afhankelijke worden ingevoerd. Bij het model voor de werkende bevolking beginnen we eerst met de handelingspatronen die betrekking hebben op de werksituatie om nadien de meer algemene handelingspatronen in te voeren.

Tabel 7. Stapsgewijze evolutie van de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten in relatie tot tijdsdruk (9)

	Model 1 Volledige bevolking (n=1493)			Model 2 Werkenden (n=818)		
	Afwijkende uren				0,08*	NS
Tijdssoevereiniteit					0,20***	0,17***
Vrijetijdsomnivoor	0,07*	0,06*	0,06*		NS	NS
Alg. Tijdsallocatie		0,15***	0,07**		NS	NS
Werklast			0,30***			0,27***

* P<0,05 - ** P<0,01 - *** P<0,001

De werklast vormt de voornaamste verklaring voor de ervaring van tijdsdruk bij de Vlaamse bevolking (tabel 7, model 1). Hoe meer tijd besteed aan verplichtingen, hoe hoger het gevoel van tijdsdruk. Deze vaststelling bevestigt het belang van de dualistische tijdsconceptie in de tijdsbeleving van individuen. Werktijd en vrijetijd zijn culturele domeinen met sterk onderscheiden betekenissen. De sterke relatie tussen werktijd en het gevoel van tijdsdruk lijkt erop te wijzen dat werktijd in onze samenleving wordt ervaren als onvrije tijd en als beknotting van de eigen tijd.

De werklast is niet het enige tijdsbestedingspatroon dat aanleiding geeft tot het gevoel van tijdsdruk. Naarmate men een meer afwisselende tijdsbesteding kent, zowel in termen van meer (overgangen tussen) levenssferen, een onderbroken vrijetijd, als in termen van vrijetijdsomnivoriteit, stijgen de gevoelens van tijdsdruk. De verklaaringskracht van de algemene problemen van tijdsallocatie en -coördinatie neemt wel sterk af wanneer de werklast wordt betrokken in het model. De problemen van tijdsallocatie- en coördinatie maken dus veelal deel uit van een tijdsbestedingspatroon met een hoge werklast. Niettemin blijft er sprake van een autonoom effect.

Een gevarieerd en intensief vrijetijdsgedrag is tevens niet zonder consequenties voor de gevoelens van tijdstekort. Congruent de vaststellingen van Southerton en Tomlinson (2002) voor het Verenigd Koninkrijk, ervaren Vlamingen met een omni-voor vrijetijdsgedrag hogere gevoelens van tijdsdruk. Het gaat hier niet om een erg sterk verband, doch significant, en niet louter te herleiden tot de andere handelingsmatige factoren die we in het model betrokken.

Het patroon voor de werkende bevolking verschilt aanzienlijk van bovenbeschreven dynamieken voor de Vlaamse bevolking in haar geheel (tabel 7, model 2). Na controle voor de andere kenmerken zijn enkel de mate van tijdssoevereiniteit en de werklast bepalend voor de gevoelens van tijdsdruk onder de werkende bevolking. Het zwakke verband tussen de problemen van tijdsallocatie en -coördinatie (tabel 13), blijft niet overeind na controle voor de mate van tijdssoevereiniteit op de werkplek.

Belangwekkend is de vaststelling dat tijdssoevereiniteit op de werkplek het gevoel van tijdsdruk niet tempert zoals wordt gesuggereerd door bepaalde auteurs (tabel 7).

Een hoge mate van tijdssoevereiniteit op de werkplaats zorgt voor hogere gevoelens van tijdsdruk. Tijdssoevereiniteit zorgt dus niet voor een ontlasting van de gevoelens van tijdsdruk ten gevolge van de potentieel betere afstemming van professioneel en privéleven. De individuele vrijheidsgraden op het niveau van werktijd en –inhoud, compenseren de hoge betrokkenheid bij de werksituatie geenszins. De verantwoordelijkheid van de tijdssoevereine werknemer is wellicht te groot om de onvoorspelbaarheid van zijn werkdag te compenseren en een betere afstemming van zijn levenssferen te bekomen.

De andere dimensie van afwijkend werk – het werken op afwijkende werktijden – draagt na controle niet bij tot een hoger gevoel van tijdsdruk. Dat is te wijten aan het feit dat afwijkende werkuren vooral voorkomen bij werknemers met een hoge mate van tijdssoevereiniteit. De vaststelling dat werknemers met een hoge mate van tijdssoevereiniteit ook vaak op afwijkende tijden werken wordt ook bevestigd in een recent onderzoek over arbeidstijden (Glorieux e.a. 2003).

8. DE TIJDSDRUK VAN SOCIOLOGISCHE GROEPEN

Nu we weten hoe de objectieve tijdsbestedingspatronen zich verhouden tot het gevoel van tijdsdruk, blijft de vraag welke groepen in de Vlaamse bevolking het meest tijdsdruk kennen en langsheen welke tijdsbestedingspatronen hun tijdsdruk tot stand komt.

Tabel 13 geeft een overzicht van de bivariate relaties tussen de onderscheiden sociologische groepen en het gevoel van tijdsdruk. In de Vlaamse samenleving ervaren vooral tweeverdieners, mensen in de drukke leeftijd en hogeropgeleiden hogere gevoelens van tijdsdruk. Vrouwen ervaren ook meer tijdsdruk dan mannen, maar dat verschil blijkt slechts nipt significant. Dezelfde tendensen vinden we terug bij het werkende deel van de Vlaamse bevolking, zij het dat werkende vrouwen niet beduidend meer tijdsdruk ervaren dan werkende mannen en de verschillen tussen werkende Vlamingen in en buiten de drukke leeftijd minder uitgesproken zijn dan in de Vlaamse bevolking in zijn geheel.

Welke achtergrondskenmerken zijn nu het meest bepalend voor het gevoel van tijdsdruk onder de Vlaamse bevolking (tabel 8, model 3)? Vlaamse mannen en vrouwen verschillen niet naar de tijdsdruk die ze ervaren, na controle voor de andere kenmerken. Het leven in een tweeverdienersgezin daarentegen, een hoog opleidingspeil en de levensfase tussen 24 en 42 zijn na wederzijdse controle de meest bepalende sociografische kenmerken voor de ervaring van tijdsdruk.

Bij de werkende Vlaamse bevolking zijn een hoog opleidingspeil en het leven in een tweeverdienersgezin de doorslaggevende kenmerken voor de mate van tijdsdruk (tabel 8, model 4). De drukke leeftijd blijkt na controle geen bepalend kenmerk voor de gevoelens van tijdsdruk onder de werkenden. De vastgestelde verschillen inzake tijdsdruk tussen de leeftijdsgroepen, houden vooral verband met de onderwijsverschillen in de werkende bevolking.

Tabel 8. Stapsgewijze evolutie van de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten in relatie tot tijdsdruk (10)

	Model 3				Model 4			
	Volledige bevolking (n=1493)				Werkenden (n=818)			
Man/vrouw	0,05*	NS	NS	NS	NS	NS	NS	NS
Drukke leeftijd		0,19 ***	0,16 ***	0,10 ***		0,07 ***	NS	NS
Opleiding			0,15 ***	0,13 ***			0,13 ***	0,12 ***
Tweeverdienersgezin				0,16 ***				0,13 ***

* P<0,05 - ** P<0,01 - *** P<0,001

Welke tijdsbestedingspatronen geven nu aanleiding tot de gevoelens van tijdsdruk van de sociologische groepen? Tabel 9 geeft een overzicht van de eindmodellen waarin de achtergrondkenmerken als exogene kenmerken werden ingevoerd en de tijdsbestedingen als intermediaire endogene variabelen fungeren in de verklaring van het gevoel van tijdsdruk. Een dergelijke modelopbouw laat toe na te gaan via welke tijdsbestedingen de gevoelens van tijdsdruk van de verschillende sociale groepen tot stand komen. We nemen telkens enkel de significante achtergrondkenmerken mee in de analyse, zoals besproken in tabel 9. Dat betekent dat we voor de volledige bevolking de variabelen tweeverdienerschap, drukke leeftijd en opleiding integreren in het model en voor de werkende bevolking enkel het tweeverdienerschap en de opleiding. We nemen telkens alle van toepassing zijnde tijdsbestedingspatronen mee als mediërende variabelen, met het oog op relevante interactieverbanden (tabel 8, model XXX).

Tabel 9. Directe en indirecte effecten (11)

	Model 5		Model 6	
	Volledige bevolking (n=1493)		Werkenden (n=818)	
	Totaal	Direct	Totaal	Direct
Drukke leeftijd	0,08	0,00	-	-
Opleiding	0,12	0,11	0,06	0,00
Tweeverdienersgezin	0,17	0,07	0,13	0,08
Vrijetijdsomnivoor	-0,02	0,00	-0,02	0,00
Alg. Tijdsallocatie	0,07	0,05	0,03	0,00
Werklast	0,25	0,25	0,25	0,25
Afwijkende uren			0,03	0,00
Tijdssoevereiniteit			0,19	0,16

Zoals de literatuur aangeeft wordt de drukke leeftijd en het tweeverdienersgezin gekenmerkt een opeenstapeling van verplichtingen en verschillende maatschappelijke rollen. Model 5 (tabel 9) illustreert dat hun hoger gevoel van tijdsdruk het gevolg is van een hoge werklast en problemen van tijdsallocatie. Het leefpatroon van tweeverdieners en in de drukke leeftijd wordt gekenmerkt door de dagelijkse aanwezigheid in meerdere levenssferen, veel overgangen tussen levenssferen en een onderbroken vrijetijd ten gevolge huishoudelijke verplichtingen en kinderopvang. Dergelijke problemen van tijdsallocatie vormen een eerste oorzaak van hun hogere gevoelens van tijdsdruk. Ze zijn bij uitstek de taakcombineerders waar Knulst en van Beek (1990) naar verwijzen.

De werklast is echter de belangrijkste verklaring van het gevoel van tijdsdruk bij tweeverdieners en in de drukke leeftijd. Ze lijken als het ware over een "kritische grens" inzake werklast te gaan. Dat blijkt ook uit andere cijfers, gegeneerd op basis van het TOR'99 tijdsbudgetonderzoek. Zo blijkt dat het Vlaamse tweeverdienersgezin in vergelijking met het kostwinnersgezin op gezinsniveau wekelijks 18 uur meer aan verplichtingen besteed (Glorieux e.a. 2001). In de drukke leeftijd ligt de werklast per individu 10 uur hoger dan in de levensfase van 43 tot 65 jaar. Na 65 ligt de werklast gemiddeld zelfs 20 uur per week lager (Glorieux e.a. 2002).

Het patroon voor de tijdsdrukverschillen naar opleidingsniveau in de Vlaamse bevolking ziet er enigszins anders uit. De hogere gevoelens van tijdsdruk bij hoger opgeleiden zijn niet het gevolg van een hogere werklast. Hun tijdsdruk komt tot stand langsheen tijdsallocatie en -coördinatieproblemen. Naarmate opleiding toeneemt is men dagelijks actief in meerdere levenssferen, kent men meer overgangen tussen levenssferen en neemt de kans op een onderbroken vrijetijd toe, maar kent men eveneens een meer omnivoor vrijetijdsrepertoire. Dat betekent dat hoogopgeleiden meer dan lagergeschoolden van de ene levenssfeer naar de andere "(s)hoppen". Wellicht houdt dit verband met de brede interesses en hoge ambities van hooggeschoolden, zoals een aantal auteurs aangeven. Naarmate de opleiding stijgt, nemen de keuzealternatieven toe en stijgen de ambities om betrokken te zijn bij meerdere maatschappelijke sferen.

Model 6 (tabel 9) geeft een overzicht van een analoog verklarend model voor de werkende Vlamingen. Zoals aangegeven zijn enkel de verschillen in tijdsdruk voor het al dan niet leven in een tweeverdienersgezin en de opleiding betekenisvol. De bovenbesproken tendensen voor deze groepen zijn analoog aan de mechanismen binnen de gehele bevolking. De tijdsbestedingsmechanismen gelegen in de beroepssituatie, nl. de mate van tijdssoevereiniteit en het werken op afwijkende uren, blijken enkel bijkomende verklaringsgronden aan te reiken ter duiding van de gevoelens van tijdsdruk van werkende hoogopgeleiden. Deze groepen kennen veelal een hoge mate van tijdssoevereiniteit in hun beroep (Elchardus & Heyvaert 1990; Breedveld 1998). Deze professionele situatie is de belangrijkste verklaring voor de gevoelens van tijdsdruk van deze doelgroep. Hun tijdssoevereine werksituatie laat dan wel temporele aanpassingen toe naargelang privé- of andere noden, maar compenseert klaarblijkelijk de hoge betrokkenheid bij de werksituatie niet. De tijdsdruk van werkende hoogopgeleiden is daarmee volledig gelegen in aspecten van tijdsallocatie en -coördinatie.

9. BESLUIT

In westerse samenlevingen wordt tijd veelal aanzien als een natuurlijk en buitenmenselijk gegeven. Vanuit de idee dat tijd ultiem schaars is, wordt de opeenstapeling van tijdsbestedingen aanzien als tijdsdruk. De meest gekende toepassing van deze these ziet de tijd besteed aan verplichtingen als tijdsdruk. Andere varianten zien tijdsbestedingen in de vorm van tijdsallocatie en -coördinatiemechanismen als tijdsdruk. Deze bijdrage benadert tijdsdruk als een variabele, namelijk als het gevoel te weinig tijd te hebben om te doen wat we willen of moeten doen. De variabiliteit van de ervaring van de tijd, impliceert onvermijdelijk de vraag naar de wijze waarop tijdsbestedingen zich verhouden tot het gevoel van tijdsdruk.

De werklast blijkt in onze samenleving onmiskenbaar samen te hangen met het gevoel van tijdsdruk. Naarmate de tijd besteed aan verplichtingen toeneemt, stijgen de gevoelens van tijdsdruk. Dit illustreert wellicht de persistentie van de dualistische conceptie van de tijd (Elchardus 1983), waarbij werktijd en vrijetijd als onverzoenbaar tegenover elkaar staan. De tijd besteed aan verplichtingen wordt ervaren als een beknotten van de individuele vrijheid. Aangezien werken wordt ervaren als tijdsdruk, kunnen we stellen dat het utopistisch ideaal van het vrij zijn van arbeid, in onze samenleving nog steeds verheven is tot hoger doel.

In het bijzonder voor tweeverdieners en de drukke leeftijdsgroep vormt een hoge werklast het belangrijkste mechanisme in de verklaring van hun gevoel van tijdsdruk. De wetenschap dat 66% van de Vlaamse huishoudens een tweeverdienersgezin is (12), geeft een inschatting van de omvang van dit fenomeen

Nauw verbonden met de werklast zijn tijdscoördinatie of -allocatieproblemen. Het moderne leven, gekenmerkt door meervoudige individuele levenstrajecten, vergt zijn tol in termen van tijdsdruk. Een tijdsbestedingspatroon gekenmerkt door veel overgangen tussen levenssferen en een grote diversiteit van levenssferen werkt tijdsdrukbevorderend. Meerdere levenssferen, impliceert het verzoenen van meerdere temporele ordes. De complexe tijdsordering die daaruit voortvloeit, werkt tijdsdrukbevorderend. Het combineren en coördineren van de temporele ordes van gezins- en professioneel leven maakt deel uit van het drukke tijdsbestedingspatroon van hoogopgeleiden, tweeverdieners en Vlamingen in de drukke leeftijd. Samen met de werklast vormt dit een verklaring voor hun gevoelens van tijdsdruk.

Naast dergelijke algemene mechanismen, reiken ook in de arbeidssituatie gelegen tijdsbestedingspatronen verklaringen aan voor de gevoelens van tijdsdruk. Vooral de mate van tijdssoevereiniteit geeft sterk aanleiding tot gevoelens van drukte. Dat geldt in het bijzonder voor hogeschoolden. De grotere mogelijkheid tot het afstemmen van het privé-leven op het professioneel leven, die een tijdssoevereine arbeidssituatie biedt, volstaat niet de andere gevolgen van tijdssoevereiniteit uit te wissen. Tijdssoevereiniteit gaat namelijk samen met een grote mate van individuele verantwoordelijkheid, wat zich uit in vervagende grenzen tussen werk- en vrijetijd en lange werkdagen (Glorieux e.a. 2003). De hoge mate van vrijheid en verantwoordelijkheid over werk-

tijden en inhoud lijkt zich te vertalen in een werkdag die nooit lijkt te stoppen. Deze bevinding nuanceert de “nieuwe strijd om de tijd” (Elchardus & Heyvaert 1990; Hinrichs e.a. 1991), die zich zou aftekenen tussen werknemers met en zonder tijdssoevereiniteit. Misschien zijn deze laatsten wel beter af, in tegenstelling tot wat aanvankelijk werd verondersteld.

Concluderend kan worden gesteld dat het gevoel van tijdsdruk verband houdt met de dingen die mensen doen. Niettemin blijft veel ruimte voor andere verklaringen. Het gevoel van tijdsdruk houdt met mogelijk verband met andere handelingsmatige mechanismen, die hier niet aan bod kwamen, en met mechanismen gelegen buiten de sfeer van de tijdsbesteding. Robinson & Godbey (1996) suggereren bijvoorbeeld ook mechanismen van hoge ambities en verwachtingen in de verklaring van het gevoel van tijdsdruk. Het zoeken naar andere, nog betere operationalisering van tijdsbestedingsmechanismen en het betrekken van andere subjectieve maten zoals houdingen, moet de toekomstige onderzoeksagenda in dit veld bepalen. Ook de verschillende wijzen waarop de tijdsdruk bij mannen en vrouwen tot stand komt, vereist verder onderzoek.

VOETNOTEN

- (1) We maken gebruik van AMOS 5.0. Voor een goede basishandleiding AMOS, zie bv. <http://www.utexas.edu/cc/stat/tutorials/amos/ut-amos2.pdf>
- (2) Het gerapporteerde aantal cases in de tabellen is het aantal bekomen aan de hand van de toepassing van deze procedure.
- (3) <http://www.utexas.edu/cc/stat/tutorials/amos/>
- (4) <http://www.ioa.pdx.edu/newsom/semclass/>
- (5) De uitsprakenbatterij is een samenstelling van twee uitsprakenreeksen met een verschillende oorsprong. Uitspraken 1 t/m 8 werden opgenomen in de jaargangen 1996, 1997, 1998 en 1999 van de survey “Culturele verschuivingen” van de Administratie Planning en Statistiek van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Uitspraken 9 t/m 15 zijn afkomstig uit de begeleidende survey van het Nederlandse tijdsbudgetonderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (Peters & Raaijmakers 1998).
- (6) Eigenwaarde=1,84 - % variantie=61,16.
- (7) Cronbachs alfa=0,74 – eigenwaarde=2,47 - % variantie=49,31%
- (8) Zie ook categoriecoördinaten (tabel 12)
- (9) De fitmaten van de eindmodellen worden weergegeven in tabel 14.
- (10) De fitmaten van de eindmodellen worden weergegeven in tabel 14.
- (11) De fitmaten van de eindmodellen worden weergegeven in tabel 14.
- (12) Bron: Vlaamse Regionale Indicatoren 2002, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, p. 368.

BIBLIOGRAFIE

- Aas, D. (1992), Designs for large scale time-use studies of the 24 hour day, pp. 17-53 in Z. Staikov (red.), *It's about time: proceedings of the International Research Group on Time Budgets and Social Activities*. Sofia.
- Achterhuis, H. (2003), *Werelden van tijd*. Amsterdam: Stichting Maand van de Filosofie.
- Beckers, T. (1995), Tijden moeten veranderen. Over de noodzaak tot een ander omgang met de ons beschikbare tijd, pp. 88-98 in G. van Dijk & G. Potman (eds.), *Verslavend lekker en nooit genoeg. Over consumptiemotieven in deze tijd*. Kampen: Kok Agora.
- Beckers, T. & H. van der Poel (1990), *Vrijetijd tussen vorming en vermaak*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese Uitgevers.
- Bittman, M. (1998), *The Land of the Lost Long Weekend? Trends in Free Time Among Working Age Australians, 1974-1992*. Sydney: Social Policy Research Centre, University of New South Wales.
- Bittman, M. & J. Wajcman (1999), *The Rush Hour: The Quality of Leisure Time and Gender Equity*. Sydney: Social Policy Research Centre, University of New South Wales.
- Bourdieu, P. (1979), *La distinction: critique sociale du jugement*. Paris: Ed. de Minuit.
- Breedveld, K. (1998), De 24-uurs economie, *Recreatiereeks*, 23, 41-46.
- Breedveld, K. (1998), The Double Myth of Flexibilization? Trends in scattered work hours, and differences in time-sovereignty, *Time & Society*, 7(1), 129-143.
- Breedveld, K. (1998), Illusies van de 24-uurs economie, *Tijdschrift voor arbeidsvraagstukken*, 14(1), 23-36.
- Breedveld, K. (1999), *Regelmatig onregelmatig: Spreiding van arbeidstijden en de gevolgen voor vrijetijd en recreatie*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Breedveld, K. & A. van den Broek (2001), *Trends in de tijd: een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K. & A. van den Broek (2002), *De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderende sociaal-culturele context*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K. & A. van den Broek (2003). *De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporele organisatie van verplichtingen en voorzieningen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Coppens, K. & I. Glorieux, et al. (2001), Flanders Around the Clock. Some Results of the Flemish Time Budget Study (TOR'99). Paper presented at the IATUR-conference, International Association for Time Use Research, Oslo.
- Coser, L.A. & R.L. Coser (1974), *Greedy Institutions. Patterns of Undivided Commitment*. New York: Free Press.

- de Haan, J. & W. Knulst (2000), *Het bereik van de kunsten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Deleek, H. & N. Van De Gracht (1960), De Vrije-Tijdsbesteding van Werklieden en Bedienden: Resultaten van een onderzoek bij katholiek-georganiseerde volwassen arbeiders van acht vlaamse gemeenten, *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 51(11).
- Durkheim, E. (1990[1912]), *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Paris: Quadrige/PUF.
- Elchardus, M. (1983), De Etiek van de Dualistische Conceptie van de Tijd, *Vrije Tijd en Samenleving*, 1(4), 343-373.
- Elchardus, M. (1991a), Flexible men and women. The changing temporal organisation of work and culture: an empirical analysis, *Social Science Information*, 30(4), 701-725.
- Elchardus, M. (1991b), Tijd, Medium en Ritme: Over tijd besteden en tijd maken, pp. 34-54 in T. Beckers, H. Helmer & J. van Wezel (eds.) *Tijdsordening, politiek en burgerschap. Oldendorff-lezingen 1989*. Tilburg: Tilburg university Press.
- Elchardus, M. (1995), Een "zero sum game" Een onderzoeksnota over strategieën die universitair gevormde vrouwen gebruiken om loopbaan en gezin te verzoenen, pp. 27-39 in M. Van Haegendoren & R. Vanherck, *Atypische arbeid en huishoudens: Recente bevindingen*. Antwerpen: Steunpunt Women's Studies.
- Elchardus, M. (1996), *De gemobiliseerde samenleving. Tussen de oude en een nieuwe ordening van de tijd*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Elchardus, M. e.a. (2000), Wie participeert er (nog)?, pp 47-78 in M. Elchardus, L. Huyse & M. Hooghe (eds.), *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen*. Brussel: VUBPress.
- Elchardus, M. & I. Glorieux (1991), The Generalized Meanings of the Use of Time: Replication and Progress Report, pp. 209-229 in I.A.f.T.U. Research (ed.), *Time Use Studies*.
- Elchardus, M. & I. Glorieux (1994), The Search for the Invisible 8 Hours. The gendered use of time in a society with a high labour force participation of women, *Time & Society*, 3(1), 5-27.
- Elchardus, M. & P. Heyvaert (1990), *Soepel, Flexibel en Ongebonden: Een vergelijking van twee laat-moderne generaties*. Brussel: VUB-Press.
- Elchardus, M. & K. Pelleriaux (2001), *De sociaal-culturele constructie van de nieuwe sociale kwestie*. Brussel: Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel.
- Ganzeboom, H. (1989), *Cultuurdeelname in Nederland*. Assen, Van Gorcum.
- Garhammer, M. (1998), Time Structures in the European Union - A Comparison of West Germany, UK, Spain and Sweden, pp 67-88 in J. Merz & M. Ehling, *Time Use - Research, Data and Policy*. Lüneburg: University of Lüneburg.
- Geldof, D. (2001), *Onthaasting: op zoek naar tijd in een risicomaatschappij*. Antwerpen – Baarn: Houtekiet.
- Gershuny, J. (1992), Are We Running Out of Time?, *Futures*, 24(1), 3-22.

- Gleick, J. (1999), *Faster. The acceleration of just about anything*. London: Little, Brown and Company.
- Glorieux, I. (1990), *Evoluties in de tijdsordening van de arbeid*. Brussel: Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel.
- Glorieux, I. (1995), *Arbeid als zingever. Een onderzoek naar de betekenis van arbeid in het leven van mannen en vrouwen*. Brussel: VUBPress.
- Glorieux, I. (1995), Over arbeidstijd, gezinstijd en tijdsdruk, *Gezinsbeleid in Vlaanderen*, 1, 12-21.
- Glorieux, I., e.a. (2000), *Technisch verslag bij de tijdsbudgetenquête TOR'99*. Brussel: Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel.
- Glorieux, I. e.a. (2001), Vlamingen in tienduizend en tachtig minuten: een tijdsbudget-onderzoek, pp 157-184 in J. Lemaître & H. Van Geel (eds.), *Vlaanderen gepeild! De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2001*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Glorieux, I. e.a. (2002), *Vlaanderen in uren en minuten. De tijdsbesteding van de Vlamingen in 480 tabellen (CD-rom)*. Brussel: VUBPress.
- Glorieux, I. e.a. (2003), *Moeder, wanneer werken wij? Arbeidsmarktconclusies uit het Vlaams tijdsbestedingsonderzoek 1988-1999*. Brussel: Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel / Strategisch Arbeidsmarktonderzoek in Vlaanderen (VIONA) (*onder embargo*).
- Glorieux, I. & M. Moens (2002), Hoe vrij is de vrije tijd? Over de symbolische structuren van het vermaak, pp. 94-108 in M. Elchardus & I. Glorieux (eds.), *De symbolische samenleving*. Tielt: Lannoo.
- Godbey, G. & J. P. Robinson (1997), The increasing prospects for leisure, *Parks & Recreation*, 32(6), 74-83.
- Goudsblom, J. (1997), *Het regime van de tijd*. Amsterdam: Meulenhof.
- Hinrichs, K. e.a. (eds.) (1991), *Working Time in Transition. The political Economy of Working Hours in Industrial Nations*. Philadelphia: Temple University Press.
- Hochschild, A. (1989), *The Second Shift*. New York: Avon.
- Hochschild, A. (1997), *The time bind: when work becomes home and home becomes work*. New York: Metropolitan Books.
- Kalfs, N. (1993), *Hour by hour: effects of the data collection mode in time use research*. Amsterdam: Nederlands Instituut voor Maatschappij- en Marktonderzoek.
- Knulst, W. (1989), *Van Vaudeville tot video*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knulst, W. (1992), Waarom blijft het cultureel rendement van een stijgend opleidingsniveau achter bij de verwachtingen? in P. Dekker & M. Konings-Van der Snoek (eds.), *Sociale en culturele kennis*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA.
- Knulst, W. & P. Van Beek (1990), *Tijd komt met de jaren*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA.

- Kraaykamp, G. (1993), *Over lezen gesproken. Een studie naar sociale differentiatie in leesgedrag*. Utrecht, Utrecht University Press.
- Letho, A. (1998), Time Pressure as a Stress Factor, *Loisir et société/Society and Leisure*, 21(2), 491-511.
- Linder, S.B. (1971), *Arme elite! Toekomst en tijdgebrek*. Amersfoort: Wolters-Noordhoff - Werkgroep 2000.
- Loy, D.R. (2001), Saving time. A Buddhist perspective on the end, pp. 262-280 in J. May & N. Thrift, *Timespace. Geographies of temporality*. London: Routledge.
- Marks, S.R. (1977), Multiple Roles and Role Strain: Some notes on human energy, time and commitment, *American Sociological Review*, 42(6), 921-936.
- Melbin, M. (1978), Night as Frontier, *American Sociological Review*, 43, 3-22.
- Moore, W. (1963), *Man, Time and Society*. New York: Wiley.
- Pelleriaux, K. (2001), *Demotie en burgerschap. De culturele constructie van ongelijkheid in de kennismaatschappij*. Brussel: VUBPress.
- Peters, P. & S. Raaijmakers (1998), Time Crunch and the Perception of Control over Time from a Gendered Perspective: The Dutch Case, *Loisir et société/Society and Leisure*, 21(2), 417-433.
- Peterson, R.A. (1992), Understanding audience segmentation: From elite and mass to omnivore and univore, *Poetics*, 25, 75-92.
- Rapoport, R. & R.N. Rapoport (1971), *Dual-Career Families*. Bungay/Suffolk: Penguin Books.
- Roberts, K. (1990), Leisure and Sociological Theory in Britain, *Loisir et Société / Leisure and Society*, 13(1), 105-127.
- Roberts, K. (1998), Work and leisure; the recent history of a changing relationship and related research issues. pp. 21-34 in K. Breedveld & E. Corijn (eds.), *New strategies for every day life: work, free time and consumption*. Meppel: Boom.
- Robinson, J.P. & G. Godbey (1996), The great American Slowdown, *American Demographics*, 18(6), 42-46.
- Robinson, J.P. & G. Godbey (1997), *Time for Life: The Surprising Ways Americans Use Their Time*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Robinson, J.P. & G. Godbey (1998), Trend, Gender, and Status Differences in Americans' Perceived Stress, *Loisir et société/Society and Leisure*, 21(2), 473-489.
- Schor, J. B. (1991), *The Overworked American. The Unexpected Decline of Leisure*. New York: BasicBooks.
- Sirianni, C. (1991), The self-management of time in postindustrial society, pp. 231-274 in K. Hinrichs, W. Roche and C. Sirianni, *Working time in transition. The political economy of working hours in industrial nations*. Philadelphia: Temple University Press.
- Southerton, D. & M. Tomlinson (2002), 'Pressed for Time' - the differential impacts of a 'time squeeze'. Work Time and Leisure Time, Dynamics and Convergence in Changing Context. Paper presented at IATUR Conference, International Association of Time Use Research, Lisbon.

-
- Sullivan, O. & J. Gershuny (2001), Cross-national changes in time-use: some sociological (hi)stories re-examined, *British Journal of Sociology*, 52(4), 331-347.
- Szalai, A. (1972), *The use of time Daily activities of urban and and suburban populations*. Den Haag/Parijs: Mouton.
- Takala, P. (2002). Time pressure, social class and division of labour among families with children. Paper presented at International Time Use Conference: Time Pressure, Work-Family Interface and Parent-Child Relationships. Social and health implications of time use, Waterloo, Ontario, Canada.
- van der Lippe, T. (1998), Trends in men and woman's time use: an international comparison. pp. 35-48 in K. Breedveld & E. Corijn (eds.), *New strategies for everyday life: work, free time and consumption*. *Vrijetijdsstudies*. Meppel: Boom.
- van der Poel, H. (1988), Een geschiedenis van tijdsbesef en tijdrekeningen. pp. 10-35 in Q. van Bijsterveld (ed.), *Over tijd. Verkenningen van de temporele organisatie van onze samenleving*. Amersfoort/Leuven: Acco.
- van Eijck, K. (1999), Jazzed up, brassed off: Sociale differentiatie in patronen, *Dummy tijdschrift*, 74(1), 43-61.
- Van Gils, W. (2002), *Tijdsdruk en deelname aan cultuur*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Vander Stichele, A. (2003), Taxonomie van de cultuurparticipant: de culturele omnivoor, pp. 127-167. in R. Laermans, J. Lievens & H. Waeye (eds.), *Cultuurkijker. Aanzetten tot cultuuronderzoek in Vlaanderen*. Antwerpen: De Boeck.
- Wippler, R. (1968), *Sociale Determinanten van het Vrijetijdsgedrag*. Assen.
- Zuzanek, J. e.a. (1998), The relationship Between Stress, Health, and Physically Active Leisure as a function of Life-Cycle, *Leisure Sciences*, 20, 253-275.
- Zuzanek, J. & B.J. A. Smale (1997), More Work-Less Leisure? Changing Allocations of Time in Canada, 1981 to 1992, *Loisir et Société / Society and Leisure*, 20(1), 73-106.

BIJLAGE

Tabel 10. Confirmatorische factoranalyse: gestandaardiseerde effecten tussen items en latent complex (tijdsdruk)

Items	Gestandar- diseerde effecten		Fitmaten
1. Er wordt teveel van mij verwacht	0,69	N	1516
2. Ik geraak nooit bijgewerkt	0,71	P	0,451
3. Ik heb nooit tijd voor mezelf	0,65	DF	15
4. Een dag heeft te weinig uren voor mij	0,59	N parameters	90
5. Ik moet dikwijls aangegane afspraken afzeggen	0,54	AGFI	0,990
6. Ik moet meer doen dan ik wil doen	0,65	NFI	0,998
7. Ik heb geen tijd om de dingen te doen die ik moet doen	0,65	CFI	1,000
8. Er wordt meer van mij verwacht dan ik aankan	0,68	RMSEA	0,000
9. Vaak kom ik in mijn vrijetijd niet toe aan dingen die ik eigenlijk wil doen	0,71	Stand. RMR	0,006
10. Ik moet in mijn vrije tijd te vaak rekening houden met anderen	0,64	Hoelter .05	2525
11. Ik kan me moeilijk ontspannen in mijn vrije tijd	0,55	Hoelter .01	3088
12. Het kost me veel moeite om mijn vrijetijdsactiviteiten te plannen	0,57		
13. Er zijn zoveel dingen die ik wil doen in mijn vrijetijd, dat ik heel vaak het gevoel heb tijd tekort te komen	0,65		
14. Teveel van mijn vrijetijdsactiviteiten zijn versnipperd	0,61		

Tabel 11. Componentladingen uithuizige vrijetijdsbesteding

	Factor 1 Cultuur	Factor 2 Uitgaan
Dancing of discotheekbezoek	0,19	0,61
Naar fuif of feest buitenshuis gaan	0,44	0,55
Cafébezoek	0,28	0,48
Naar een frituur of fastfoodrestaurant gaan	0,14	0,62
Bowling, biljart, darts spelen	0,19	0,61
Naar de bioscoop gaan	0,52	0,52
Naar een multi-mediaspectakel gaan	0,51	0,33
Naar een ballet- of dansvoorstelling van een professioneel gezelschap gaan	0,66	-0,07
Naar een ballet- of dansvoorstelling van een amateurgezelschap gaan	0,58	0,02
Naar een toneelstuk van een professioneel gezelschap gaan	0,69	-0,12
Naar een toneelstuk van een amateurgezelschap gaan	0,53	-0,06
Een lezing of voordracht bijwonen	0,60	-0,20
Naar een literaire avond gaan	0,57	-0,24
Naar een cabaretier / kleinkunstenaar gaan kijken	0,63	-0,08
Naar een pop- / rock- / folk- / jazzconcert gaan	0,54	0,52
Naar een pop- / rock- / folk / jazzfestival gaan	0,51	0,52
Naar een opera of een klassiek muziekconcert van een professionele groep gaan	0,61	-0,35
Naar een opera of een klassiek muziekconcert van een amateurgroep gaan	0,53	-0,36
Naar een operafestival of klassiek festival gaan	0,48	-0,28
Naar een museum of tentoonstelling gaan in België	0,69	-0,21
Naar een museum of tentoonstelling gaan in het buitenland	0,66	-0,19
Bezienswaardige gebouwen of monumenten bezoeken in België	0,68	-0,20
Bezienswaardige gebouwen of monumenten bezoeken in het buitenland	0,71	-0,16
Een archeologische site bezoeken in België	0,53	-0,15
Een archeologische site bezoeken in het buitenland	0,59	-0,14

Tabel 12. Princals tijdssoevereiniteit: categoriecoördinaten

	Categoriecoördinaten
Werkuren onbeperkt varieerbaar	1,30
Einde werkdag te bepalen op 1u-2u	1,12
Werkinhoud en procedures een zelf bepaald	0,55
Einde werkdag te bepalen op 15'-60'	0,25
Werkuren beperkt varieerbaar	0,07
Werkuren moeilijk varieerbaar	-0,65
Werkinhoud en procedures een beetje zelf bepaald	-0,68
Voorspelbare werkdag	-0,72
Werkinhoud en procedures door anderen bepaald	-1,44

Tabel 13. Correlatiecoëfficiënten en significanties voor tijdsdruk naar sociologische groepen en tijdsbestedingspatronen

	Volledige bevolking	Werkende bevolking
	R	R
Vrijetijdsomnivoor	0,07**	0,06 NS
Alg. Tijdsallocatie	0,17***	0,08*
Werklast	0,32***	0,29***
Afwijkende uren	--	0,08*
Tijdssoevereiniteit	--	0,20***
Man / vrouw	0,05*	0,07 NS
Drukke leeftijd	0,19***	0,07*
Opleiding	0,19***	0,14***
Tweeverdienersgezin	0,23***	0,14***

* P<0,05 - ** P<0,01 - *** P<0,001

Tabel 14. Modeltechnische informatie AMOS-modellen

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6
N	1493	818	1493	818	1493	818
P	0,86	0,20	0,12	0,17	0,52	0,36
DF	1	7	4	3	5	14
N parameters	9	14	11	12	23	22
AGFI	1,000	0,988	0,993	0,988	0,995	0,988
NFI	1,000	0,946	0,987	0,957	0,997	0,968
CFI	1,000	0,983	0,994	0,981	1,000	0,997
RMSEA	0,000	0,022	0,023	0,029	0,000	0,011
Stand. RMR	0,001	0,024	0,018	0,022	0,009	0,023
Hoelter .05	180784	1169	1956	1275	3919	1268
Hoelter .01	312246	1535	2737	1850	5340	1560
Squared multiple correlations- Hoelter .01	0,11	0,11	0,08	0,03	0,12	0,11